NOMODDIY MADANIY MEROS — BADIIY HUNARMANDCHILIK: MILLIY MADANIYATNI SAQLASH, UZATISH VA RIVOJLANTIRISHNING MUHIM OMILI

Maftuna Mannonova Shukrillo qizi
Qarshi Davlat Universiteti doktaranti,
Qarshi xalqaro universiteti o`qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada nomoddiy madaniy merosning muhim tarkibiy qismi hisoblangan badiiy hunarmandchilikning nazariy, ijtimoiy-madaniy va amaliy jihatlari tadqiq etiladi. Nomoddiy madaniy meros tushunchasining xalqaro va milliy me'yoriy-huquqiy asoslari, xususan, UNESCOning 2003-yildagi "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risida"gi Konvensiyasida belgilangan tamoyillar tahlil qilinadi. Badiiy hunarmandchilik faqat moddiy buyum yaratish jarayoni emas, balki unda mujassamlashgan bilim, tajriba, kasbiy ko'nikma, estetik qarash, ramziy tafakkur, mahalliy an'ana va avlodlararo tajriba uzviyligining majmuasi sifatida yoritiladi. O'zbek xalqining kulolchilik, kashtachilik, atlas va adras to'qish, zardo'zlik, naqqoshlik, yog'och o'ymakorligi kabi an'anaviy hunarmandchilik turlarining milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni ochib beriladi. Ayniqsa, kulolchilik san'atining 2023-yilda UNESCO Insoniyat nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ ro'yxatiga kiritilishi misolida badiiy hunarmandchilikning xalqaro miqyosda e'tirof etilishi va uni muhofaza qilish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida badiiy hunarmandchilikni saqlashning asosiy sharti tayyor mahsulotni muzeylashtirish emas, balki uning ortida turgan bilim, mahorat va madaniy ma'nolarni yangi avlodga uzatish ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: nomoddiy madaniy meros, badiiy hunarmandchilik, an'anaviy hunarmandchilik, milliy madaniyat, kulolchilik, kashtachilik, zardo'zlik, naqqoshlik, atlas, adras, hunarmand, usta-shogird, madaniy xotira, lingvomadaniyat, etnomadaniyat, madaniy identitet.

KIRISH. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi natijasida milliy madaniyatning o'ziga xosligini saqlash, tarixiy-madaniy tajribani kelajak avlodga yetkazish va mahalliy madaniy an'analarni zamonaviy taraqqiyot bilan uyg'unlashtirish masalasi zamonaviy gumanitar fanlarning dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, moddiy shaklda namoyon bo'ladigan, biroq o'zining asosiy mazmunini insonning bilim va ko'nikmalaridan oladigan madaniy hodisalarni tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Nomoddiy madaniy meros tushunchasi aynan shu nuqtayi nazardan muhimdir. Chunki muayyan xalqning madaniy merosi faqat me'moriy yodgorliklar, qadimiy

binolar, arxeologik topilmalar yoki muzey eksponatlaridan iborat emas. Xalqning **bilimi, tajribasi, kasbiy mahorati, urf-odati, marosimlari, ijodiy an'analari va ularni avloddan-avlodga yetkazish mexanizmlari** ham milliy madaniy merosning muhim qatlamini tashkil etadi.

UNESCOning 2003-yildagi Konvensiyasida nomoddiy madaniy meros tarkibiga "amaliyotlar, tasavvurlar, ifodalar, bilim va ko'nikmalar" bilan birga ular bilan bog'liq asboblar, buyumlar, artefaktlar va madaniy makonlar ham kiritilishi belgilangan. Konvensiyada an'anaviy hunarmandchilik nomoddiy madaniy merosning besh asosiy sohasidan biri sifatida alohida qayd etilgan.

Bu jihatdan **badiiy hunarmandchilik** alohida ilmiy ahamiyatga ega. Chunki hunarmand tomonidan yaratilgan kosa, lagan, gilam, do'ppi, kashta, atlas, adras, yog'och o'ymakorligi namunasi yoki zardo'zlik buyumi moddiy predmet bo'lsa-da, uning yaratilish texnologiyasi, bezak tizimi, rang tanlovi, ramziy mazmuni, kasbiy terminologiyasi va usta-shogird orqali uzatiladigan tajribasi nomoddiy xarakterga ega.

O'zbekistonning boy tarixiy-madaniy tajribasi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarini o'zida mujassamlashtirgan. Bugungi kunda mamlakatning kulolchilik san'ati, atlas-adras tayyorlash an'analari, naqqoshlik, miniatyura, kashtachilik va boshqa hunarmandchilik turlari xalqaro miqyosda ham e'tirof etilmoqda. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston 2008-yilda UNESCOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risidagi Konvensiyasini ratifikatsiya qilgan.

Tadqiqotning maqsadi — nomoddiy madaniy meros tizimida badiiy hunarmandchilikning o'rnini aniqlash, uning milliy madaniyat, tarixiy xotira va madaniy identitetni shakllantirishdagi funksiyalarini ochib berish hamda O'zbekiston tajribasi asosida uni saqlash va avlodlararo uzatish mexanizmlarini tahlil qilish.

Tadqiqot obyekti — O'zbekistonda shakllangan an'anaviy badiiy hunarmandchilik turlari.

Tadqiqot predmeti — badiiy hunarmandchilikning nomoddiy madaniy meros sifatidagi bilim, ko'nikma, an'ana, ramziy ma'no va avlodlararo uzatish xususiyatlari.

Tadqiqot metodlari sifatida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvomadaniy, etnografik, semantik va tizimli tahlil metodlaridan foydalanildi.

Nomoddiy madaniy meros tushunchasining xalqaro ilmiy va huquqiy muomalaga faol kirib kelishi UNESCOning 2003-yildagi Konvensiyasi bilan bevosita bog'liq. Mazkur hujjat nomoddiy madaniy merosni muayyan xalq, guruh yoki shaxslar tomonidan o'z madaniy merosi sifatida tan olinadigan amaliyot, bilim, ko'nikma va ifodalar majmuasi sifatida talqin qiladi.

Konvensiyaning 2-moddasida nomoddiy madaniy merosning asosiy xususiyati uning **avloddan-avlodga o'tishi va jamoalar tomonidan doimiy ravishda qayta yaratilishi** bilan bog'lanadi. Bu ta'rif juda muhim metodologik xulosaga olib keladi:

nomoddiy merosni faqat tarixiy shaklni o‘zgarmas holda saqlash bilan tenglashtirish mumkin emas.

Iqtibos: “Nomoddiy madaniy meros ... avloddan-avlodga uzatiladi va jamoalar tomonidan doimiy ravishda qayta yaratiladi.”

Mazkur fikr badiiy hunarmandchilik uchun ayniqsa muhim. Chunki hunarmandchilik an’anasi faqat qadimiy buyumning o‘zida emas, balki **uni yaratish qobiliyatida** yashaydi.

Masalan, qadimiy kulolchilik namunasi muzeyda saqlanishi mumkin. Ammo kulolning loyni tanlash, uni tayyorlash, shakl berish, quritish, bezash va pishirish texnologiyasi amaliyotdan chiqib ketsa, buyumning o‘zi saqlangan bo‘lsa ham, uning nomoddiy mazmuni uzilishi mumkin.

UNESCOning an’anaviy hunarmandchilikka oid maxsus talqinida ham asosiy e’tibor tayyor mahsulotning o‘zidan ko‘ra **hunarmandchilik bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalarga** qaratilishi lozimligi ta’kidlanadi.

Demak, badiiy hunarmandchilikning nomoddiylik xususiyatini quyidagi komponentlar orqali ifodalash mumkin:

Badiiy hunarmandchilik = bilim + ko‘nikma + texnologiya + estetik qarash + ramziy ma’no + terminologiya + ijtimoiy tajriba + avlodlararo uzatish.

Bu komponentlarning birortasi mutlaqo alohida holda emas, balki o‘zaro bog‘liqlikda mavjud bo‘ladi.

Badiiy hunarmandchilikning o‘ziga xosligi shundaki, u moddiy va nomoddiy madaniyat chegarasida joylashadi.

Bir tomondan, hunarmandlik faoliyati natijasida **moddiy mahsulot** yaratiladi. Ikkinchi tomondan esa ushbu mahsulotni yaratish uchun zarur bo‘lgan **bilim, tajriba, mahorat, kasbiy xotira va ramziy tafakkur** nomoddiy xarakterga ega.

Masalan:

Moddiy ko‘rinish	Nomoddiy mazmun
Kosa	uni yasash texnologiyasi va shakl an’anasi
Lagan	naqsh va bezak tizimi
Atlas	ipak to‘qish va ikat texnologiyasi
Adras	an’anaviy to‘qimachilik bilimi
Kashta	chok turlari, kompozitsiya va ramziy belgilar
Yog‘och o‘ymakorligi	naqsh yaratish mahorati

Moddiy ko‘rinish	Nomoddiy mazmun
Zardo‘zlik buyumi	bezak texnologiyasi va ramziy tasavvurlar
Naqsh	geometrik va o‘simliksimon bezaklar semantikasi

Shunday qilib, hunarmandchilik mahsulotini faqat “ashyoviy obyekt” sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas.

O‘zbekiston qonunchiligida ham nomoddiy madaniy meros tarkibiga xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san’ati bilan bog‘liq bilimlar, ko‘nikmalar, asbob-anjomlar, artefaktlar va madaniy makonlar kiritilgan.

Bu huquqiy ta’rif ilmiy jihatdan ham muhim: unda **bilim va ko‘nikma** moddiy artefaktlar bilan bir qatorda ko‘rsatilgan. Demak, badiiy hunarmandchilikni tadqiq etishda buyumning tashqi shakli bilan cheklanib qolmasdan, uning yaratilish jarayoni va unga biriktirilgan madaniy ma’nolarni ham o‘rganish zarur.

Badiiy hunarmandchilikning eng muhim xususiyatlaridan biri — uning **milliy-madaniy kodni saqlashi**dir.

Har qanday xalqning hunarmandchilik mahsulotlarida uning:

- estetik didi;
- dunyoqarashi;
- tabiat haqidagi tasavvurlari;
- diniy-falsafiy qarashlari;
- ijtimoiy munosabatlari;
- tarixiy xotirasi;
- hududiy o‘ziga xosligi;
- kundalik turmush tarzi

aks etadi.

Shuning uchun badiiy hunarmandchilikni etnolingvistik va lingvomadaniy tadqiqotlar uchun ham muhim manba sifatida baholash mumkin.

Masalan, kulolchilikka oid **loy, sopol, xum, xumcha, kosa, tovoq, lagan, tandir, sir, naqsh, dastgoh, charx, pishirish** kabi birliklar nafaqat predmet yoki jarayonni ifodalovchi nomlar, balki ma’lum bir kasbiy-madaniy tajribani ham aks ettiradi.

Shu jihatdan hunarmandchilik terminologiyasi xalqning tarixiy xotirasini saqlovchi **lingvomadaniy qatlam** sifatida qaralishi mumkin.

Masalan, **“usta”, “shogird”, “hunarmand”, “kosagar”, “kulol”** kabi birliklar kasb-hunarni nomlash bilan birga, o‘zbek jamiyatidagi kasbiy ijtimoiy munosabatlarning tarixiy modelini ham aks ettiradi.

Ayniqsa, **“usta-shogird”** tizimi nomoddiy merosning uzatilish mexanizmi sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu tizimda shogird faqat texnik jarayonni emas, balki kasb etikasi, mehnat intizomi, estetik mezon, kasbiy terminologiya va ustozning tajribasini ham o‘zlashtiradi.

Demak, badiiy hunarmandchilikda bilimning uzatilishi: **usta → shogird → yangi usta → yangi avlod** ko‘rinishidagi oddiy mexanizm emas, balki **madaniy xotiraning qayta yaratilishi** jarayonidir.

O‘zbek badiiy hunarmandchiligining eng qadimiy va rivojlangan turlaridan biri kulolchilikdir. Kulolchilikda tabiiy xomashyo, texnologik bilim, amaliy ko‘nikma, estetik qarash va mahalliy badiiy an’analar birlashadi.

UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston kulolchilik san’ati 2023-yilda Insoniyat nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ ro‘yxatiga kiritilgan.

Bu xalqaro e’tirofning o‘ziyoq kulolchilikni oddiy amaliy kasb sifatida emas, balki keng ijtimoiy-madaniy mazmunga ega meros sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi.

UNESCO hujjatida o‘zbek kulolchilik san’ati qadimiy amaliy san’at shakllaridan biri ekani, unda oziq-ovqat va suv saqlash uchun mo‘ljallangan yirik idishlar, tandirlar, ko‘zalar va o‘yinchoqlar yaratilishi qayd etilgan.

Kulolchilikning nomoddiy jihati, avvalo, **texnologik bilimlar tizimi**da namoyon bo‘ladi. Loyni tanlash, tayyorlash, shakllantirish, quritish, bezash va pishirishning har bir bosqichi maxsus tajriba talab etadi. UNESCO ma’lumotlarida ham kulolchilikning tayyorlash, shakllantirish, quritish, bezash va pishirish bosqichlari alohida ko‘rsatiladi.

Bundan tashqari, kulolchilikning ijtimoiy funksiyasi ham mavjud. Tayyor mahsulotlarning kundalik hayotda qo‘llanilishi hunarmandchilikni jamiyatning maishiy va iqtisodiy hayoti bilan bog‘laydi.

UNESCO kulolchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotish tegishli jamoalar uchun tirikchilik manbalaridan biri ekanligini ham qayd etadi.

Bu holat badiiy hunarmandchilikning **madaniy va iqtisodiy funksiyalari bir-birini to‘ldirishini** ko‘rsatadi.

XULOSA. Olib borilgan tahlil natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, nomoddiy madaniy meros moddiy obyektlardan farqli ravishda, avvalo, jamiyat tomonidan tan olingan bilim, ko‘nikma, tajriba, urf-odat va ijodiy amaliyotlarning uzluksiz davomiyligi bilan belgilanadi. UNESCOning 2003-yilgi Konvensiyasida an’anaviy hunarmandchilik nomoddiy madaniy merosning asosiy sohalaridan biri sifatida belgilangan.

Ikkinchidan, badiiy hunarmandchilik moddiy va nomoddiy madaniyatning kesishuv nuqtasida joylashgan murakkab hodisadir. Hunarmandchilik mahsuloti

moddiy shaklga ega bo‘lsa-da, uni yaratish uchun zarur bilim, texnologiya, mahorat, estetik mezon va ramziy ma’nolar nomoddiy xarakterga ega.

Uchinchidan, o‘zbek kulolchilik san’atining 2023-yilda UNESCO Reprezentativ ro‘yxatiga kiritilishi O‘zbekiston badiiy hunarmandchiligining xalqaro miqyosdagi madaniy ahamiyatini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, atlas va adras tayyorlash, kashtachilik, naqqoshlik, zardo‘zlik, yog‘och o‘ymakorligi kabi hunarmandchilik turlari xalqning tarixiy xotirasi, estetik tafakkuri va milliy identitetini ifodalovchi madaniy tizimlar sifatida baholanishi lozim. Marg‘ilon atlas va adras tayyorlash an’analarini muhofaza qilish dasturining UNESCO tomonidan “Good Safeguarding Practices” reyestriga kiritilishi bunday merosni amaliy faoliyat orqali saqlashning samarali modelini namoyish etadi.

Beshinchidan, badiiy hunarmandchilikning nomoddiy mohiyati uning tayyor mahsulotida emas, balki mahsulotni yaratish imkonini beradigan **bilim va ko‘nikmalar tizimida** namoyon bo‘ladi. Shu bois merosni saqlash faqat qadimiy buyumlarni muzeylarda saqlash bilan cheklanmasligi kerak.

Oltinchidan, usta-shogird tizimi nomoddiy madaniy merosni uzatishning samarali milliy mexanizmlaridan biridir. Unda kasbiy mahorat bilan birga kasb etikasi, estetik mezon, terminologiya va madaniy qadriyatlar ham avloddan-avlodga o‘tadi.

Yettinchidan, badiiy hunarmandchilik terminologiyasi til va madaniyatning o‘zaro munosabatini o‘rganish uchun muhim manbadir. Hunarmandchilikka oid leksemalar xalqning tarixiy tajribasi, kasbiy tafakkuri va hududiy-madaniy xususiyatlarini saqlab qoladi. Shu bois hunarmandchilik terminlarini lingvomadaniy, etnolingvistik, dialektologik va leksikografik jihatdan tadqiq etish alohida ilmiy istiqbolga ega.

Sakkizinchidan, globallashuv sharoitida badiiy hunarmandchilikni “o‘zgarmas tarixiy shakl” sifatida muzlatib qo‘yish emas, balki uning asosiy bilim va ko‘nikmalarini zamonaviy sharoitda davom ettirish muhimdir. UNESCO ham nomoddiy merosni saqlashni uning tabiiy rivojlanishini to‘xtatish emas, balki avlodlararo uzatishni ta’minlash sifatida izohlaydi.

Shunday qilib, badiiy hunarmandchilik — oddiy kasb yoki amaliy san’at turi emas, balki xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi, estetik tafakkuri, til boyligi va milliy o‘zligini o‘zida mujassamlashtirgan tirik nomoddiy madaniy tizimdir. Uning kelajagi tayyor mahsulotning qancha saqlanishi bilan emas, balki shu mahsulotni yaratish mahorati, unga bog‘liq bilim va madaniy ma’nolarning kelajak avlodga qay darajada yetkazilishi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 2003. URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-safeguarding-intangible-cultural-heritage.

Legal Affairs

2. UNESCO. Basic Texts of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. 2024 edition. URL: https://ich.unesco.org/en/basic-texts-00503.

UNESCO Intangible Cultural Heritage

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 23-fevraldagi 47-son qarori. Nomoddiy madaniy meros muhofazasiga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida. URL: https://lex.uz/uz/acts/-1756739.

LEX.UZ

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-dekabrdagi PQ-405-son qarori. Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ilmiy o‘rganish va targ‘ib qilishni rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. URL: https://www.lex.uz/uz/acts/-6713096.

LEX.UZ

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 24-apreldagi 256-son qarori. Nomoddiy madaniy meros namunalarini ro‘yxatga kiritish yoki undan chiqarish bilan bog‘liq davlat xizmatlarini ko‘rsatishning ma’muriy reglamentini tasdiqlash to‘g‘risida. URL: https://www.lex.uz/uz/acts/-7498238.

LEX.UZ

II. UNESCOning nomoddiy madaniy merosga oid rasmiy materiallari

6. UNESCO. Ceramic Arts in Uzbekistan. In: Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. 2023. URL: https://ich.unesco.org/en/RL/ceramic-arts-in-uzbekistan-01989.

UNESCO Intangible Cultural Heritage

7. UNESCO. Margilan Crafts Development Centre, Safeguarding of the Atlas and Adras Making Traditional Technologies. Register of Good Safeguarding Practices, 2017. URL: https://ich.unesco.org/en/BSP/margilan-crafts-development-centre-safeguarding-of-the-atlas-and-adras-making-traditional-technologies-01254.

UNESCO Intangible Cultural Heritage

8. UNESCO. Intangible Heritage Domains in the 2003 Convention. URL: https://ich.unesco.org/en/intangible-heritage-domains-00052.

UNESCO Intangible Cultural Heritage

III. Ilmiy maqolalar

9. Axmedov, J. O‘zbekistonda nomoddiy madaniy meros muhofazasi // FarDU ilmiy xabarlari. — 2024. — 30-jild, 3-son. — 67-b. URL: https://journal.fdu.uz/index.php/sjfsu/article/view/3765